

Pirmämmet

Category: Goşgular, Haýwanat dünýäsi, Kitapcy, Sözler, Ýazyjy
şahyrlaryň we alymlaryň terjimehaly

написано kitapcy | 22 январа, 2025

Pirmämmet PIRMÄMMET

Pirmämmet Nursopy ogly Maňgyşlakdaky Kendirli obasynda takmynan, 1855-nji ýylda eneden bolup, 1900-njy ýylda hem aradan çykypdyr. Pirmämmediň: Ýazmämmet, Hojamämmet, Ýegenmämmet diýen erkek doganlary, Täjihan, Humaýhan diýen aýal doganlary bolupdyr.

Şahyryň aýalyňa Ýazbibibi diýer ekenler. Ýazbibiniň Baljan, Tejen diýen ogullary, Näzlihan, Hallyhan diýen gyzlary bolýar. Onuň nebereleri Krasnowodsk (häzirki Türkmenbaşy) raýonynyň Gyýanly posýologynda ýaşaýarlar. Krsnowodsk raýonynyň Gyýanly posýologynda ýaşaýan Nurjan Annamyradow (1962) Pirmämmediň otuza golaý şygryny TYA-nyň golýazmalar fonduna iberipdir. Şahyryň ol goşgulary 2041, 3110-njy bukjalara saklanylýar. Birbada göräýmäge Pirmämmediň käbir goşgulary öz ýurtdaşy Söýün we Esen şahyryň aýdyşyklaryny, onuň şanyna bagyşlanan elegiýalary ýadyňa salýar, ýöne Pirmämmediň köp goşgulart durmuşy temada özboluşly häsiýetde ýazylypdyr. Şahyryň şygry onuň öz dogany Ýegenmämmediň Hywa gidenligi, gaýdyşyn ýolda nähoşlap aradan çykanlygy bilen baglanyşykly döredilipdir. Ol goşgular Ýegenmämmediň dilinden ýazylypdyr. Bu goşgularyň birinjisinde Ýegenmämmet ýoldaşlaryndan özüni ile ýetirmeklerini haýyş edýär. Ikinji goşguda dogan-gardaşlary bilen hoşlaşýar:

Täjihan, Humaýhan uly doganlar,
Men ölemde aglaşarlar, durarlar,
Hywanyň ýolunda ýeke mazarlar,
Günlerim bimyrat boldy, neýläýin.

Hallyhan, Näzlihan uwak marallar,
Gelmedi diýp, telmuryşyp sorarlar,

Baljan, Aşyr, Tejen, Mämeke janlar?
Günlerim bimirat boldy, ýaranlar.[1]

Üçünji goşgyny Ýegenmämmet pirlerden medet diläp aýdan bolsa, dördünji şygırda agalaryny ýatlaýar, özüni soň bu ýerden alyp gitmeklerini sargaýar. Başınjy goşguda atasyna garap, obadaky uly-kiçilere salam ýollaýar. Altynjy goşguda Ýegenmämmediň gören düýşi beýan edilýär. Ýedinji goşguda Ýegenmämmediň atasy bilen hoşlaşyşy teswirlenýär. Sekizinji goşguda Ýegenmämmediň atasy Nursopynyň:

Balam, seniň çöp çolandy daşyňa,
Sen kapasa girip, galdyňmy guzym?
Ýol üstünde ýeke mazar at alyp,
Çäresiz boýnuňa aldyňmy, balam.[2]

Ýyldyzym öwrülip, tutuldy aýym,
Sagdagym üzülip, dargady ýaýym,
Garranda guwanjak höwesli toýum,
Meýlisim, märekäm buruldy galdy.[3] –

diýen setirlerine duş gelýäris. Goşgular şeýle bir çeper bolmasa-da, Pirmämmet öz dogany aradan çykan wagty aýdylaýjak sözleri onuň adyndan berip bilipdir. Şahyryň öz doganynyň adyndan ýazan goşgullar siklleri onuň agasy Hojamämmediň oglunyň aýdan:

Bu ýalançy kimi goýdy erkine,
Zyba ýigit, ýer guwandy görküne.[4]

diýen setirleri bilen tamam bolýar. Pirmämmediň eserleriniň aglabasyny durmuşy, tankydy temada ýazylan goşgular tutýar. Şahyryň «Doýmazy gördüm» goşgusy ünsüni has hem özüne çekýär. Onuň döreýşi barada şeýle gürrüň bar: «Ödenýáz doýmaz diýen adam gysyna mal bakyp, tomsuna deňizden balyk tutup, çölde gapan gurup, aw awlapdyr. Şeýle häsiýetli adam bolany üçin oňa «Doýmaz» lakamyny goýupdyrlar. Pirmämmet şahyr bir gün çölde ýaşaýan Doýmazyň kümesine myhman bolupdyr. Doýmazyň maly köp hem bolsa, myhmana bir towşan

soýup, onuň dörtten bir bölegini bişirip beripdir. Oba gelende, Pirmämetden «Doýmazy gördüňmi?» diýip sorapdyrlar. Şonda ol Doýmaz barada:

Salam bersem, adam bilen işi ýok,
Gygyryp ses bersem, asla towşy ýok,
Dälimi, telbemi, akyl-huşy ýok,
Saglygna puşmany – Doýmazy gördüm.

Köpegi kethuda, geçä geňeşli,
Myhmana yhlasly, towşan söwüşli...

Dodagy ýelmeşer, sabyn erinli,
Gözleri kir çanak, bekre burunly,
Garry eşek söbükli, geçi garynly,
Saglygna puşmany – Doýmazy gördüm.[5] –

diýen şygryny aýdyp berýär. Görşümüz ýaly, Pirmämet şahyr Doýmazy iýjegini gysganýan, adamkärçiliksiz, kirli, nebsewür, gelşiksiz adam şeklinde suratlandyrýar.

Şahyryň «Derdinden» şygrynda durmuşda bolan başga bir waka beýan edilipdir. Annaçy diýen adam aýaly aradan çykansoň, Zylyha atly aýaly almak üçin sawçy iberýär. Zylyha hem Astrahandan kakasynyň geljekdigini we şonuň razyçylygyna görä boljakdygyny aýdýar. Şol obada Orazmämet kürre, Oraz gara we Maýly hoja diýen adamlar hem özleri üçin söz aýtdyrýarlar. Anna, Baky molla dagy bolsa Zylyhany Orazmämede alyp bermek üçin ikarada gezýärler. Annaçy bolsa Goşanaý diýen adaman kömek isläp, oňa elli manat para berýär. Munuň hemmesi hem biderek bolýar. Zylyha Astrahana gidýär. Şondan soň Annaçy Pirmämede ýüz tutup, bu barada goşgy goşdurýar. Annaçynyň başdan geçirenlerini beýan edip, Pirmämet:

Ne-de manady bar, ne-de tyllasy,
Alyp geldi baş gyrany allasy,
Gapdalymdan çykdy Baky mollasy,
Öler boldum şol mollanyň derdinden.

Goşanaýa elli manat parasy,

Aýrylmady synamdaky ýarasy,
Gapdalymdan çykdy Oraz garasy,
Öler boldum şol garanyň derdinden.[6] –

diýen goşgusyny aýdýar. Waka Bekdaş obasynda bolup geçýär. Bu goşgusynda şahyr Zylyhanyň para, pula satylmak islemeýändigini, öz deň-duşuna, söýşen ýigidine barmak isläp, bularyň hiç birine hem gulak gabartmanlygyny real beýan edýär, çünki ady tutulan adamlar mal-garalaryna, baýlygyna buýsanyp öýlenmek isläpdirlər. Ýokarda ady tutulan Annaçynyň baýlygyna buýsanyp ýören söwdagär adam bolanlygyny Pirmämmediň «Gyzmydyr-gelin» şygry hem tassyklaýar. Bir gezek Pirmämmet puluna çay soranynda, Annaçy söwdagär ony garyp görüp, çay bermändir. Şonda şahyr onuň şanyna şu şygry düzüpdir:

Ýüzüňi meňzetdim jeňňel guluna,
Sakyrta kölgelär baldyr gylyňa,
Bize bermän giden çäýyň puluna,
Alanyň, Annaçy, gyzmydyr-gelin?

Sakalyň meňzetdim ýandak seline,
Ýüzüňi meňzetdim kömür külüne,
Bize bermän giden çäýyň puluna,
Alanyň, Annaçy, gyzmydyr-gelin?[7]

Pirmämmet käbir şygrylarynda öz döwrüniň gurply adamlaryny, baý ogullaryny wasp edipdir. Şeýle etmek bilen, şahyr olardan azda-kände baş şaýy ýonmak isläpdir. Bu bolsa Pirmämmediň döredijiliginiň kemçilikli tarapydyr.

Bu häsiýet şahyryň ähli döredijiligine mahsus diýildigi däl. Pirmämmet baýlary, söwdagärleri, husytlary hemme zatdan beter ýigrenipdir. Bir gezek ony we ýene iki sany adamy Maňgyşlak obasynyň ýaşuly kethudasy Salyh diýen adam Goýly baýdan karzyna pul diletmäge iberýär. Şol döwürde patyşa hökümetiniň halka agyr salgyt salýanlygy sebäpli, garyplaryň ony tölemäge güýji ýetmändir. Şonuň üçin olar baýlara ýüz tutmaga mejbur bolupdyrlar. Emma Goýly baý Salyhyň iberen bu üç garybynyň sözünü kabul etmändir. Şonda Pirmämmet ol barada:

Üç kethuda gitdi iliň arzyna,
Salyh pul dilettdi resul karzyna,
Ant içdi «ýok» diýdi, urdy özüne,
Men Goýly zalymy gördüm-de gaýtdym.

Düýe sagyp, akdan satdy süzmesin,
Eý ýaranlar, abyraýdan bozmasyn,
Muň dek zalym il içinde gezmesin,
Men Goýly zalymy gördüm-de gaýtdym.[8]

diýen şygryny ýadygär galdyrypdyr. Şeýle diýmek bilen şahyr maňgyslakly zandyýaman, gysganç baýy berk tankyt edýär. Onuň il-günüň gereğine ýaramaýan, hatda karzuna hem pul bermeyän husytlygyny, düýe çalyňy satyp, bar zadyny hem ýok diýýän tüçjar baýdygyny görkezýär.

Pirmämmedet durmuşy temada tankydy-degişme äheňinde ýazylan «Goçunýaz geçi», «Ädimläwer, göherdim», «Sakaltaý molla», «Ýokumly gördüm» ýaly goşgularyň hem awtorydyr.

«Goçunýaz geçi» goşgusynda şahyr Täç diýen adamyň Salyh molla geljek diýip, bir geçini üç günläp daňyp goýanlygy, molla wagtynda gelmänligi sebäpli, ol janawaryň çekräp, mäläp uly ili ýatyrmanlygy barada gür berýär.

Pirmämmediň bu şygry geçi bilen garşylykly aýdyşylan dialog görnüşinde ýazylypdyr. Şahyryň geçiniň hal-ýagdaýyny soraýşy, geçiniň oňa jogap berşi, aşakdaky ýaly sorag-jogapda suratlandyrylypdyr:

...Üç gün boldy mäläp, sesiň ýatmady,
Nämedir ýazygyň, Goçunýaz geçi?
Ne soýmady, ne soýjaga satmady,
Nämedir ýazygyň, Goçunýaz geçi?

Abraý tapmaz bu dünýäniň harysy,
Arryk diýip, mazam aldy garrysy,
Biri geldi: «Ýeter» diýip derisi,
Urganda çekrärmän, ýazygym şudur.

Bir adam çebşini mizanda baka goýup, nowruzda soýýar. Bää put

un iýdiren hem bolsa, çebiş arrayk çykýar. Şonda Pirmämmet bu barada hem goşgy düzüpdür:

Girdi, çykdy, iýdi, daşyn kakmady,
Yhlas bilen ýyly jaýda bakmady,
Çorbasyndan ýylangarak çykady,
Jan Ýezne, goluňy ýokumly gördüm.[9]

Bu goşguda şahyr daýhançylyk etmegi oňarmaýan, nalajedeýin adamlary: «Eliňi ýokumly gördüm» diýen ýaly sözler bilen ýaňsa alýar.

Pirmämmet başga bir ýaňsylama goşgusyny Sakaltaý diýen molla bagyşlapdyr. Şahyr onda:

Öli dälsiň, dirisiň,
Güýçli mollaň birisiň,
Aýallaryň pirisiň,
Sakaltaý molla, bäre gel.[10] –

diýmek bilen, ol mollanyň pyssy-pyjurlyklaryny, esasan hem aýallara doga berşini kinaýa alýar.

«Söýünjim ber, molla Nepes han gelyär» diýen şygrynda Pirmämmet şahyr Nepes atly mollanyň Hanmyrat atly adamyň obasyna gidişini şeýle suratlandyrýar:

Köwüş geýip, bökdüripdir ädigi,
Iýeniň aş etmez, dişiň gädigi,
Ýükläni çay, şeker, ädik possundyr,
Kim oňa söz gatsa, sözi asgyndyr.[11]

Şahyr bu sözler bilen mollanyň tüňçesini, käsesini, goş-golamyny göterip, ilgezen, gedaý ýaly oba-oba gezip ýörşüniň üstünden gülýär.

Pirmämmediň «Ädimläwer göherdim», «Göhert hany?» goşgulary hem Hanmyradyň ady bilen baglanyşykly döredilipdir. Hanmyradyň bir göherdi bar eken. Günlerde bir gün göhert ýatakda çöküp otyrka, Hanmyradyň aýaly Düwmeş atly goňşy aýal bilen urşupdyr. Olar bir-birine garşy ot saçypdyrlar. Şonda parahat oturan göherdiň döşüne ot düşüp, meýdana gaçyp gidýär.

Hanmyrat göherdini kowalap, tutup, alyp gaýtjak bolanynda oña ýalbaryp garşylykly şu goşgyny aýdyşanmyş:

– Seniň üçin Özeni ýaýladygym, göherdim,
Garaň galyň patlakdan aýladygym, göherdim,
Göçende iki artmak toýladygym, göherdim,
Aýalym gotaz dakar, ädimläwer, göherdim.

– Bir gün peýşin aýalyň Düwmeş bilen uruşdy,
Düwmeş ondan galmady, depgileşdi duruşdy,
Gahar bilen ot saçyp, meniň döşüm бүрүşdi,
Aýalyňa mal bolman, özüň ýumşan poh burun!

– Inerim sen, bugram sen, bu gün ile ýetirseň,
Daň atýança suwarsyň, bir gozganman otursaň,
Goşum Şagadam eltip, iki argyşym getirseň,
Aýalym gotaz dakar, ädimläwer, göherdim.

– Howudym ýyrtyk, toz-toz, çemmerimi sepletme,
Aýagymy dar duşap, başym daşa bekletme,
Çyn hakykat är bolsaň, aýalyňy gepletme,
Aýalyňa mal bolman, özüň ýumşan poh burun! [12]

Hanmyradyň göhert bilen aýdyşygy Hally şahyryň «Göhert bilen aýdyşyk» şygryny ýadyňa salýar. Hally şahyryň şygrynda Göhert gaharjaň adam obrazynda berilýär. Ol ahyrsoňy öz eýesine boýun sunýar. Bu ýerde gögert agyr zuluma, süteme çydaman, öz eýesini taşlap gitmäge mejbur bolýar.

Pirmämmediň göhert bilen baglanyşykly döreden bir goşgusynda Hanmyradyň ony tutup bilmän, yzyna gaýdanlygy, aýaly Baýramyň göherdiň nirä gidenligini soraýşy beýan edilipdir. Başga bir goşguda Hanmyradyň aýaly Baýram göhert bilen aýdyşýar. Göhert oña:

Göhert aýdar: -Men bir gedanyň maly,
Eýesi pis bolsa, kyn bolar haly,
Haýwan boldy nätdi, ýokmy zowaly?
Gözi agyr meniň jebrim it görse. [13] –

diýip jogap berýär, emma goşgynyň soňunda göherdiň ykbalynyň nähili bolanlygy, onuň nirelerde otlap-suwlaýanlygy mälim bolman galýar, ýöne bir zat mälim: haýwan hem, ynsan hem uruş-söğüşsiz parahat durmuşda ýaşamak üçin özbaşdaklygy arzuw edýär.

Pirmämmedet kasedir tüňçe barada hem şygry ýazypdyr. Käse, çay, tüňçe barada XIX asyryň ahyrynda we XX asyryň başynda ýaşan başga-da käbir şahyrlar eserler döredipdirler. Pirmämmediniň goşgulary özboluşly häsiýete eýedir. Şahyr tüňçe we käse barada:

Omça gerek gaýnatmaga,
Käse sürtüp gaýnatmaga,
«Çay teýi» diýp çeynetmäge
Ýene islärsiň nany, tüňçe.

Gyzyl geýip parlasa,
Ot alnynda gürlöse,
«Çay teýi» diýp çeynetmäge
Şonda göwni hoş käse.[14] –

diýmek bilen, diňe tüňçäniň ýa-da käsäniň özüni wasp etmeýär. Tüňçedir käsäniň ody hem, süýji suwy ýok bolsa, çaydyr şekeri tapylmasa, öňünden «çay teýi» nahary taýýar edilmese, ýanynda çayy guýup oturan gelin-gyzy bolmasa, şahyr olaryň gury sanlygyjy aýdýar.

Pirmämmedet söýgi temasynda «Durdunyýaz», «Garagöz», «Näzli Baýram» diýen ýaly goşgular döredipdir. Şahyryň yşky-liriki goşgulary, esasan, türkmen klassyk şahyrlarymyzyň tradision formasynyda beýan edilipdir. Pirmämmediniň bu temadaky goşgularynda ýer-ýurt bilen baglanyşykly meňzetmeler köp ulanylypdyr. Şahyryň «Durdunyýaz», «Garagöz» goşgularynda:

Hoş mylaýym labzyňa gaz sazlaşar Araldan,
Husnuň Aý, gözüň görgür, çöllerdäki maraldan,
Saňa hiç taý tapylmaz Maňgyslakdan, Uraldan,
Gören seni wasp eder, görmedige Durdunyýaz.

Samawar, syrly demkeş, çay-şerbetiň içersiň,
Bu dünýäde sür döwran, sen-de bir gün geçersiň.[15]

Ysly çaydyr Çyn-Maçynda ekilen,
Kümüş zerdir, Peterburgda бүкүлөн,
Ýüpek saç bag, inçe biline dökülen,
Bir senden özgesi hiçdir Garagöz.[16] –

diýmek bilen, Aral, Ural, Maňgyslak, Çyn-Maçyn, Peterburg ýaly
ýer-ýurt atlaryny ulanypdyr.

Munuň özi XIX asyryň ahyrynda aradan çykan Pirmämmet şahyryň,
belli bir derejede geografik atlardan habatly bolandygyna güwä
geçýär. Şahyryň «Gözel köpdür ilimizde» diýen şygrynda:

Garşy diýen daşy bardyr,
Her gözeliň başy bardyr...

Garabogaz ötelgedir,
Bekdaş diýen ýatalgadyr,
Guş ýamany ütelgedir,
Laçyn köpdür ilimizde.[17] –

diýen ýaly setirlerinde hem (Garşy, Garabogaz, Bekdaş we ş.m.)
ýer-ýurt atlary, onuň tebigaty bilen baglanyşykly guşlaryň
atlary sanalýar.

Diýmek, Pirmämmet öz ýer-ýurt atlarynyň tebigatyna, haýwanat
dünýäsine belet bolupdyr. Şonuň ýaly-da, onuň goşgularynda
dialogly, ýumoristik, janlandyrmaly eserler köp duş gelýär.
Umuman, Pirmämmediň döredijiliginde, döwürdeşi Söýün şahyryň
eserlerine garanyňda, halkyň durmuş hal-ýagdaýy, isleg-
arzuwlary real suratlandyrylýar.

Allaberdi ORAZTAGANOW,
filologiýa ylymlarynyn kandidaty.

[1] Inw 2041.

[2] Şol ýerde.

[3] Şol ýerde.

- [4] Şol ýerde.
- [5] Şol ýerde.
- [6] Şol ýerde.
- [7] Şol ýerde.
- [8] Şol ýerde.
- [9] Şol ýerde.
- [10] Şol ýerde.
- [11] Şol ýerde.
- [12] Şol ýerde.
- [13] Şol ýerde.
- [14] Şol ýerde.
- [15] Şol ýerde.
- [16] Şol ýerde.
- [17] Şol ýerde. Ýazyjy şahyrlaryň we alymlaryň terjimehaly